

Staropruskie Enchiridion: Abrewiatura końcowego dyftongu

WOJCIECH SMOCZYŃSKI

Kraków-Warszawa

In the present article a survey is given of all instances of spellings of the types a) *billē, weddē, semmē*, b) *billā, spignā, pienctā*, c) *widdewū*. On the basis of this material the hypothesis is put forward that the macron is put over the final vowel sign as a mark of abbreviation, with <ē> standing for [-ei], <ā> for [-ai] and <ū> for [-ui]. Originally this had been a mark of the suspension of the nasal <n> before a pause, e.g. <ā> = *an*. However, as soon as the tendency to change nasal diphthongs into oral diphthongs (-*an* > -*ai* etc.) got in, the vowel sign with a macron (-ā) became a means of marking a new type of diphthongs, such as [-ai]. Evidence of this can be found in the texts: spellings with <ē> and <ei>, <ā> and <ai> alternate in identical word forms as well as in forms belonging to the same morphological category (e.g., the 3-rd person present and preterite in -*ei/-ai*, and the nom. sing. f. in -*ei/-ai* or in -*ui*). On the assumption that the macron may be a marker of a diphthongal abbreviation, we can eliminate a number of contradictions arising from the traditional view of the macron over word-final -*ē*, -*ā*, -*ū* as a marker of stressed long vowels. More specifically, an explanation is provided 1) for the hitherto enigmatic exceptions from the Old Prussian sound law **ē* > *ī* (*semmē* is against acc. sg. *semmīn*), and 2) for the allegedly oxytonic forms of the 3-rd person present and preterite (*billē, billā*) and of the nom. sg. f. such as *cixtīsnā* or *semmē*. An important consequence of accepting this hypothesis is that a more coherent picture of the oscillations in Old Prussian conjugation and declination can be gained.

Jako początkujący językoznawca miałem zaszczyt uczestniczyć w konferencji bałto-słowiańskiej w Białowieży. Było to latem 1973 r., wnet po warszawskim kongresie slawistów. W moim wspomnieniu tego zdarzenia splatają się dwa wrażenia: trema związana z widokiem wielu wybitnych uczonych, których nazwiska znało się dotąd tylko z lektury oraz wrażenie osmielenia, które udzieliło się nam, najmłodszym uczestnikom obrad, po wystąpieniu Wálerego Czekmana i żywej, chwilami ostrej dyskusji na temat "wokalizacji" bałto-słowiańskich sonantów. Zdałiśmy sobie wtedy sprawę z tego, że raczej naukowe mogą (i powinny) stać ponad podziałami wieku i hierarchii uniwersyteckiej. Niechaj ten pruski przyczynek będzie podziękowaniem, *ainan dinkanjefijnan*, za przyjaźń, która połączyła nas z Jubilatem w Puszczy Białowiejskiej.

1. W Enchiridionie jest spora grupa form werbalnych i nominalnych o zakończeniach dyftongicznych. Jest rzeczą zastanawiającą, a dotąd nie dyskutowaną, że zakończenia te ukazują się w dwójce postaci graficznej. Przeważnie są one zapisywane dwuznakami: <-ai>, <-ei>, <-ui>, niekiedy jednak oznacza się je znakami kreskowanymi: <-ā>, <-ē>, <-ū>. Zapisy z "kreskowanymi" samogłoskami stanowią podstawę dla hipotezy o stosowaniu w III kat. a b r e w i a t u r y dyftongów wygłosowych, mianowicie [-ai, -ei, -ui] [zob. Smoczyński 1990, 192; 1991a]. Z uwagi na to, że znaki <-ā>, <-ē>, <-ū> nie były dotychczas brane pod uwagę jako zabieg abrewiacyjny¹, przedstawimy to zagadnienie ze wszystkimi koniecznymi szczegółami.

2.0. Zacniemy od wymienienia wszystkich kategori form pruskich, które ukazują się z zakończeniami dyftongicznym², do nich bowiem będziemy się odwoływać przy rozpatrywaniu zapisów z dyftongiem graficznie skróconym. W porządku względnej częstości tekstowej są to:

2.1. Formy praesentis 3 osoby³: *aupallai/aūpallai* 'znajduje', *dilinaī* 'sprawia, powoduje', *ebimmai* 'zawiera, obejmuje', *engaunai/engaunei* 'otrzymuje', *erschwāigstinaī* 'oświeca', *ettrāī* 'odpowiadają', *etwierpei* 'odpuszcza, przebacza', *kelsāī* 'brzmia', **lemai* 'łamię' (zapisane *lemāī*), *postānai* 'staje się, stają się', *peisai* 'pisze', *peisāī* 'piszą', *perlānkei* 'należy do', *perpidai* 'przynoszą', *pidai* 'nosi, dźwiga', *podingai* 'podoba się', *pogāunai* 'dostaje, otrzymuje', *postānai* 'stają się', *powaidinnei* 'oznacza, bedetut', *sātuinei* 'sycisz', *tūlninaī* 'pomnażasz', *turei* 'ma; winien', *waisei* 'wiesz'⁴.

2.2. Formy praeteriti 3 osoby: *billai* 'mówił(em)', *driāudai* 'wzbraniał', *perpidai* 'przynieśli', *postai/postāī* 'stał się', *signai* 'błogosławił', *widdai* 'widział', *ymmei(ts)* 'brał, wziął'.

2.3. Nom. sg. rzeczowników rodzaju żeńskiego⁵, np. *stai switai* 'die Welt, świat', *stai crixtinaī* 'die Taufe, chrzest', *stai peisāleī* 'die Schrift,

¹ Znaki <-ā, -ē, -ū> traktowano dotąd tak samo jak wewnątrzwyrazowe <-ā, -ē, -ū>, tj. przypisywano im wartość podakcentowych samogłosek długich.

² Pomija się formy nominalne w przypadkach zależnych na -ai lub -ei, które są obocznikami form na -an lub -en. Odnośne dyftongi są produktami fakultatywnej zmiany fonetycznej *an > ai* i *en > ei*, która nazwalimy denazalizacją wygłosu [zob. Smoczyński 1992].

³ Używane również w funkcji 1 i 2 os. sg., zob. *sātuinei*, *tūlninaī*, *waisei*.

⁴ Alternowanie dyftongów <-ai> i <-ei> w tej grupie przykładów, jak też w następnych, jest faktem pisownianym, nie morfologicznym. W ogólności pisownia <-ai> przeważa nad <-ei>. Natomiast w obrębie abrewiatur zapisy z <-ā> ustępują przed zapisami z <-ē>.

⁵ Rodzaj gramatyczny rzeczownika określa się wedle odpowiednika niemieckiego.

pismo', *aucktimmisikai* 'Obrigkeit, zwierzchność', *deiwutiskai* 'Seligkeyt, pobożność', *schlūsnikai* 'Dienerin, służąca'.

2.4. Nom. sg. przymiotników i liczebników rodzaju żeńskiego, np. *niebwinūitei* 'nienaganna', *poklūsmai* 'poslušna', *rikijskai* 'pańska (wspaniała)', *swintai* 'święta', *pirmoi* 'pierwsza', *tirt[a]i* 'trzecia', *uschtai* 'szósta', *septmai* 'siódma'.

2.5. Nom. sg. rzeczowników rodzaju nijakiego⁶: *giwei* 'Leben, życie', *idai* 'Essen, jedzenie', *istai* 'Essen, jedzenie', *kaulei* 'Bein, kość', *mensai* 'Fleisch, ciało'.

2.6. Nom. pl. rzeczowników na *-ai* lub *-ei*, czasem na *-ui*⁷: *bratrikai* 'bracia', *euangelistai* 'ewangeliści', *gennai* ob. *gannai* 'kobiety', *crixitianai* 'chrześcijanie', *maldaisei* 'młodzi, uczniowie', *malnijikikai* 'dzieci', *pallaipsai* 'przykazania', *rikiyai* 'panowie', *waikui* < */vaikai 'słudzy', *wirdai* 'słowa'.

2.7. Nom. sg. f. rodzajnika określonego: *stai* = niem. *die*.

2.8. Nom. sg. f. rodzajnika nieokreślonego: *ainā* (czyt. *ainai*) = niem. *eine* (por. NS m. *ains* = niem. *ein*).

2.9. Possessiva: *iousai* 'wasz', *nousā* (czyt. *nousai*) 'nasz'.

2.10. Adverbia, np. *sausai* 'sucho', *druktai* 'mocno', *semmai* 'nisko', *skistai* 'nieskalanie'.

2.11. Przyimek, np. *prei* 'u, przy, do'.

2.12. Partykuła *kai* 'jak'.

3.0. Dla każdej z wymienionych dwunastu kategorii stwierdzamy obecność zapisów z pisownią <ē, -ā> jako alternatywę zwykłej pisowni <ei, -ai>. Pisownia <ē> jest poświadczona 43x, z kolei <ā> 33x. W wypadku dyftongu *-ai*, który po welarnej fakultatywnie zmienia się w *-ui*, mamy jeszcze pisownię <-ū> jako alternatywę dla <-ui> i dla <-ā> jednocześnie. Wziąwszy pod uwagę fakt, że oboczność pisowniana dotyczy form o *identycznej funkcji* morfologicznej (czasem chodzi nawet o identyczne wyrazy), wysunęliśmy przypuszczenie, że za dwojaką pisownią <-ei> lub <-ē> oraz <-ai> lub <-ā> muszą się kryć *identyczne dźwięki*.

⁶ Rodzaj określa się wedle odpowiednika niemieckiego.

⁷ Końcówka NP jest indyferentna co do rodzaju gramatycznego, por. Smoczyński [1994, 223].

W konsekwencji doszliśmy do stwierdzenia, że znaki kreskowane <ā>, <ē>, <ū> muszą symbolizować dyftongi w pozycji przed pauzą⁸, a nie “monoftongi długie w pozycji podakcentowej”, jak to ujmowano w dotychczasowych opracowaniach⁹. Mając do czynienia z obocznością dwu hapaksów graficznych, np. *mensai* i *mensā*, które oznaczają to samo (‘ciało’) i są użyte w identycznych warunkach składniowych¹⁰, nie wahamy się przed odczytaniem *mensā* jako [mensai]. Oddalamy w ten sposób lekcję [mensa:]¹¹, a tym bardziej [mensa:i]¹², nie znajdujemy bowiem żadnego argumentu — od pisowni <ā> niezależnego — który by przemawiał na rzecz hipotezy o obecności samogłosek długich albo dyftongów długich w wygłosie wyrazu pruskiego¹³. Sprowadzenie obocznych grafii *mensai* i *mensā* do jednego brzmienia, mianowicie [mensai], wydaje się nam rozwiązaniem bardziej racjonalnym niżeli postulowanie dwu brzmień, [mensai] i [mensa:], a to dlatego, że wszelka próba uzasadnienia synchronicznej oboczności [mensai] :: [mensa:] wymagałaby sięgania po niesprawdzalne spekulacje fonetyczne. Zarysowany punkt widzenia ma zastosowanie do wszystkich dubletów graficznych typu *mensā* :: *mensai*, które zostaną niżej zanalizowane.

3.1. Wobec notorycznie niekompletnej podstawy dowodowej uważamy za dozwolone uogólnianie wniosków opartych o dublety pisowniane na dwa pisownie, które są i z o l o w a n e (część zapisów z <ā, ē, ū>). Jeśli na przykład przy possessivum ‘wasz’ stwierdza się dwoistość *iousā* i *iousai*, to fakt ten uznajemy za wystarczającą przesłankę dla interpretacji paralelnego zaimka *nousā* ‘nasz’ jako <nousai>, jakkolwiek w przekazie nie ma dubletu pisownianego **nousai*. Z drugiej strony sądzimy, że sam fakt występowania praesens prymarnego z zakończeniem *-ai* (np. *ebimmai* ‘obejmuje’ do *imt* :: lit. *ima* :: *iimti*), pozwala nam interpretować *perweddā* ‘zwozdi’ (Inf west) jako praesens na *-ai* i odczytywać dany hapaks jako [perv’edaɪ] (por. lit. *vēda* :: *vēstī*).

⁸ Pierwsze sformułowanie naszej hipotezy: [Smoczyński 1990, 192; 1991a]. Jej zastosowanie do analizy form osobowych czasownika: [Ostrowski 1994].

⁹ Por. Trautmann [1910, 186f.]: “Betonter langer Vokal mit Stoßton erhält im Auslaut seine Länge, während ihn das Lit. gemäß Leskien, Arch. 5, 188ff. verkürzt (Fortunator a.o. 154f.): *ainā* “eine” = li. *wēnd*; *antrā* = lit. *antrā*; *gallū* “Haupt” = li. *galvd*, r. *golovā*, čak. *glāvđ*; *imā* “genommen” = li. *imū* ... Dieser Unterschied zwischen dem Pr. und Li. hängt mit der Verschiedenheit der Natur des pr. und li. Akzentes zusammen.”

¹⁰ Por. 55₁₈ *Nofstan / kai mans noufā mensai ni popaikā bhe perweddā* ‘Auff das vnns ... vnfer Fleijch / nicht betriege vnnd verfürē’; 101₁₈ *ſta aft ainawijdi ... menfā effe maian menfan* ‘Das ist doch ... Fleijch von meinem fleijch’.

¹¹ Por. Schmalstieg [1974, 58].

¹² Mažiulis [1981, 289] s.v. *mēsa, kūnas*.

¹³ W tym też sensie kwestionujemy pogląd Trautmanna przytoczony w pełnym brzmieniu wyżej w przyp. 9.

4.0. Przegląd form z abrewiaturą dyftongu następuje w kolejności wymienionych na wstępie dwunastu grup. Na czele każdej grupy stają formy oboczne typu <-ā> :: <-ai> lub <-ē> :: <-ei>, które same przez się stanowią dowód na to, że kreskowana litera samogłoskowa nie reprezentuje segmentu wokalicznego, lecz abrewiaturę dyftongu.

4.1. Formy praesentis 3, 2 i 1 osoby

4.1.1. Formy oboczne na <-ā> lub <-ai>:

kaltzā 77₇ 'brzmią', czyt. [kaltsai]

kelsāi 61₅ 'brzmią', czyt. [kelsai]¹⁴.

4.1.2. Formy oboczne na <-ē> lub <-ei>:

enwackē 85₅ 'wzywają', czyt. [env'akei]; inf. *wackitwei*. Pisownię właściwą dla 3 os. uogólniono na formę 1 pl., stąd *enwackē-mai* 117₁₈ 'wzywamy', czyt. [env'akeimai]. Obok tego jest i *enwackēimai* 29₅ 'wzywamy' = [env'akeimai]¹⁵. Zob. niżej *preiwackē* (§ 4.1.5).

4.1.3. Formy oboczne na <-ā> lub <-ē>¹⁶:

billā 37₈, 37₁₁, 107₅ 'mówi', czyt. [b'ilai]

billē 53₉, 61₉, 63₂₄, 111₆ 'mówi', 77₇ 'mówią', czyt. [b'ilei]; 1 pl. *billēmai* 131₁₅, czyt. [b'ileimai].

Por. wariant na <-i>: *billi* 3x 'mówię', 1x 'mówisz', 2x 'mówi'; inf. *billit*, *billitwei*.

quoitā 51₁₅ 'chcę', czyt. [kvoitai], 1 pl. *quoitāmai* 55₁₀, czyt. [kvoitaimai]

quoitē 57₁₉ 'chcę', 99₅ 'chcę', czyt. [kvoitei]; 2 pl. *quoitēti* 2x, czyt. [kvoiteiti]. Zob. niżej *poquoitē-tis* (§ 4.1.5). Por. opt. *quoitilai*.

stallā 63₂₁ 'stoi', czyt. [st'alai]

stallē 77₂ 'stoją', 89₂₂ 'staje (przeciw)', czyt. [st'alei]; 1 pl. *stallēmai* 35₁₂, 2 pl. *stallēni* 125₂, czyt. [st'aleimai], [st'aleiti]. Zob. niżej *perstallē* 2x (§ 4.1.5).

Por. wariant na <-i>: *stalli* 'stoi'; inf. *stallit*, *isstallit*.

¹⁴ Zapewne zamiast <kelsai>. Obecność kreski w *kelsāi* można tłumaczyć tak, że składacz albo korektor, który miał przed oczyma rkps. <kelsā>, wprawdzie zdecydował się rozwiązać abrewiaturę (*ā* → *ai*), ale n i e u s u n ą ł kreski, która tę abrewiaturę sygnalizowała. Por. *peisai* 101₇ 'pisze' obok *peisāi* 73₂₁ 'piszą', które zdaje się zakładać rkps. <peisā>. Podobne wypadki przeniesienia do druku kreski abrewiacyjnej spotyka się również przy rozwiązaniach abrewiatury *n*, *m*, zob. [Smoczyński 1991b].

¹⁵ Obecność kreski przy <ēi> tłumaczy się podobnym zabiegiem korektorskim jak przy *kelsāi* (por. poprzedni przypis).

¹⁶ Z suponowanej przez nas ekwiwalencji <-ā> i <-ai> oraz <-ē> i <-ei> wynika, że alternowanie pisowni <-ā> i <-ē> należy postawić na równi z alternacją pisownianą <-ai

4.1.4. Formy wyłączne na <ā>:

maitā 103₁₈ 'żywi, karmi', czyt. [maitai]; inf. *pomaitat sien perweddā* 55₂₀ 'zwodzi', czyt. [perv'edai]; inf. *westwei popaikā* 55₂₀ 'mami', czyt. [popaikai].

4.1.5. Formy wyłączne na <ē>:

auschaudē 61₁₈ 'ufa', czyt. [aušaudei]; inf. *auschaudīrwei budē* 89₁₁ 'czuwają', czyt. [budei]
dergē 37₁₄ 'nienawidzą', czyt. [dergei]
druwē 6x 'wierzę', 3x 'wierzysz', 2x 'wierzy', 1x 'wierzą', czyt. [druvei] albo [dru:vei]; inf. *druwit* (ze względu na sporną etymologię tego czasownika iloczas [u] pozostaje niejasny)

**etwerē*, emendacja zapisu *etwēre* 83₁₀ 'otwierasz' (przesunięcie poziomej kreski), czyt. [etverei]. Por. imper. *etwerrei-s* 'otwórz', który jest derywatem od tematu indykatywnego **etwerrei* 'otwiera'¹⁷.

milē 103₁₆ 'miłuje', 37₁₇ 'miłują', czyt. [mi:lei]; inf. *militj paskollē* 115₁₆ 'upominam', czyt. [pask'olei]; inf. *poskullit paskulē* 91₁₂ 'upominam', czyt. [paskulei]; inf. *poskullit perstallē* 87₇ 'vorstehe', 89₆ 'vorstehen', czyt. [perst'alei]¹⁸. Zob. wyżej *stallā* ob. *stallē* (§ 4.1.3), inf. *stallit poquoitē-ts* 117₂₃ 'pragnie', czyt. [pokvoiteits]. Zob. wyżej *quoitā* ob. *quoitē* (§ 4.1.3). Por. opt. *quoitilai preiwackē* 45₁₆ 'przywołuje', czyt. [preiv'akei]. Zob. wyżej *enwackē* obok *enwackēimai* (§ 4.1.2). Por. inf. *wackitwei* 'locken' *seggē* 89₁₃ 'czynią', *segē* 99₁₂ 'czyni', czyt. [s'egei]; inf. *seggit wargē* 69₆ 'męczą', czyt. [vargei].

4.1.6. Formy wyłączne na <ū>:

dwigubbū 77₁₇ 'wątpi', czyt. [dviɡ'ubui]. Z */dviɡubu:ja/ < */dviɡuba:ja/ , kalka znaczeniowa niem. *zweifelt*. Por. lit. *dviɡubūoja* , *dviɡubūoti* 'podwoić' od *dviɡubas* 'podwójny'. Zob. *poglabū* i *teickū* (§ 4.2.4).

**giwū*, emendacja hapaksu *giwit* 43₂₀ 'żyję', czyt. [gi:vui], to z apokopy */gi:vu:ja/ < */gi:va:ja/. Również w hapaksie *giwu* 85₁₄ 'żyjesz' można podejrzewać błąd zamiast **giwū* (przesunięcie poziomej kreski). Por. obcownicy *giwa* (też *giwe*) 'żyje'.

i -ei przy formach i z o f u n k c y j n y c h. Z czasownika por. np. praes. 3 os. *enganai* ob. *enganēi* 'otrzymuje', praes. 2 sg. *tūlninai* 'pomnażasz' ob. *sāuineī* 'sycisz' (zam. **sātinneī*?). — Z zakresu nomen por. np. NS neutrów *idai* lub *istai* 'jedzenie' ob. *kaulei* 'kość', *giwei* 'życie'; NP *malnikikai* 'dzieci' ob. *maldāisei* 'uczniowie'.

¹⁷ Podobnie powiązane są formy *etwerpeis* 'odpuść' i *etwiērpei* 'odpuszcza', *immais* 'weź' i *ebimmai* 'obejmuje', *etrais* 'odpowiedz' i *ettrāi* 'odpowiadają'.

¹⁸ Osobliwie jest połączenie <āē> w *emprikistallāē* 97₄ 'widersteht'; chyba błąd zam. **stallē*.

4.2. Formy praeteriti 3, 2 i 1 osoby

4.2.1. Formy oboczne na <-ā> lub <-ai>:

billā 105₂₄, 113₂ 'mówił', czyt. [b'ilai]

billai 105₉ 'mówiłem'; inf. *billit*, *billitwei*

ebs[i]gnā 113₈ 'błogosławił', czyt. [ebzignai]

signai 105₂₄ ts.; inf. *signāt*, *signat*.

4.2.2. Formy wyłączne na <-ā>:

endeirā 107₃ 'obejrzał', czyt. [endeirai]; inf. *endeirit*, *endyrītwei*. —

Odwołując się do faktu, że zakończenia *-ai/-ei* 3 os. praeteriti nie różnią się od zakończeń 3 os. praesentis (zob. §§ 2.1 i 2.2), wolno dyftong *-ai* w [endeirai] porównać z dyftongiem *-ei-* formy imperatywnej *derei-s* 107₄ 'patrz'. Por. w § 4.1.5 o stosunku imper. *etwerpei-s* 'odpuść' i indic. *etwiērpei* 'odpuszcza'

**kurā*, emendacja hapaksu *kūra* 101₁₅ 'stworzył' (przesunięcie poziomej kreski), czyt. [ku:rai]. Litewski odpowiednik (*su*)*kūrė* sugeruje, że pruskie zakończenia *-ai* może być produktem dyftongizacji *-i* pochodzącego z *-ē*: */ku:re:/ > */ku:ri:/ > [ku:rai]. Porównywalnym refleksem jest pruskie praet. *driāudai* 'wzbranił' jako odpowiednik litewskiego *draūdė* (§ 6.3.2.2).

4.2.3. Formy wyłączne na <-ē>:

billē 93₁₄ 'hiess, nazywał', czyt. [b'ilei]; inf. *billitwei*

ismigē 101₁₃ 'usnął', czyt. [ismigei]

weddē 101₁₇ 'przyprowadził', czyt. [v'edei]; inf. *westwei*.

4.2.4. Formy wyłączne na <-ū>:

poglabū 113₇ 'pocieszał', czyt. [poglabui], z */pagla:bu:ja:/ < */pagla:ba:ja:/. Por. lit. *paglobójo* 'wziął w ramiona, przytulił'; inf. *globóiti*. Zob. *dwigubbū*, **giwū* (§ 4.1.6).

teikū 105₂₂ 'stworzył', czyt. [teikui]; inf. *teikut*. Zapewne z */taiku:ja:/ < */taika:ja:/. inf. */taika:t/.

4.3. Nom. sg. rzeczowników rodzaju żeńskiego

4.3.1. Formy oboczne na <-ā> lub <-ai>:

ainā crixtisanā 61₂₁ 'chrzest', czyt. [ainai kriksti:snai]

stai crixtisanā 59₇, 61₂ ts.¹⁹

¹⁹ Schmalstieg [1974, 67] czyta [kriksti:sna:] w obu (!) wypadkach.

4.3.2. Formy oboczne na <ē> lub <-ei>:

semmē 105₁₇ 'ziemia', czyt. [z'emei]²⁰
stai peisālei 89₁ 'die Schrift, pismo'.

W przymiotniku żeńskim por. *aulausē* obok *niebwinūtei* (§ 4.4.4).

4.3.3. Formy wyłączne na <-ā>:

etwerpsnā 75₁₉, 75₂₁ 'odpuszczenie (grzechów)', czyt. [etwerpsnai]
aina spigsnā 63₁ 'kąpiel, obmycie', czyt. [spiksnai]. Por. AS *spigsnan* = [sp'iksnan], gdzie kreskowane <ɨ> jest akcentogramem.

4.3.4. Formy oboczne na <-ū> lub <-ai>:

aina aucktimmiskū 89₂₀ '[—] Obrigkeit, zwierzchność', czyt. [auktimiskui], to ze zmiany */auktimiskai/, por. następny przykład.

niainā aucktimmisikai 89₁₉ 'kein Obrigkeit, żadna zwierzchność', czyt. [auktimiskai]. Zwraca uwagę bliskie sąsiedztwo tekstowe obu tych wariantów. Paralelą dla NS na *-ui*, [auktimiskui], będzie NS na *-u*, *deiwūtisku* 75₂₂ 'zbawienie' (zmiana *-iskui* w *-isku*²¹), ponieważ ten ostatni został użyty wymiennie z NS na *-ai*, *deiwūtiskai* 75₁₉₋₂₀ (znów w bliskim sąsiedztwie!).

4.3.5. Formy wyłączne na <-ū>:

gallū 103₂₂ 'głowa', czyt. [g'alui]. Z */g'alvui/ < */g'alvai/. Pod względem akcentowym pruski NS */g'alvai/ tak się ma do lit. *galvā* jak *piencktā* = [p'inktai] do lit. *penktā* (zob. §§ 4.4.2 i 6.1.4)

aina widdewū 97₁₀ 'wdowa', czyt. [v'idevui]. Z */v'idevai/, co jest transpozycją niem. *wid(e)we*; akcentuacja pruska imituje akcentuację niemiecką na sylabie rdzennej.

4.3.6. Kierując się graficzną postgeminacją jako wskaźnikiem miejsca akcentu (zob. § 6.1.3), stwierdzamy prawdopodobieństwo następujących akcentuacji: *semmē* (§ 4.3.2) = [z'emei]²²; *aucktimmiskū* (§ 4.3.4) = [aukt'imiskui], por. *aucktimmisikai* (§ 4.3.4) = [aukt'imiskai]; *gallū* (§ 4.3.5) = [g'alui], *widdewū* (§ 4.3.5) = [v'idevui].

²⁰ Hapaks ten pojawia się w zdaniu: *beggi tou affe femmē bhe turei prei femmien poštärwei* 'Denn du bist Erde / vnd folt zur Erden werden'. Nomen w orzeczeniu imiennym występuje, jak zwykle, w formie nominatiwu. — Schmalstieg [1974, 72] czyta *semmē* jako [zeme:/, tak samo Mažiulis [1981, 328]. — Wobec faktu, że w tekstach pruskich nie spotyka się formy przypadkowej instrumentalis, należy odrzucić powracającą wciąż hipotezę, jakoby *semmē* w orzeczeniu imiennym *tou affe femmē* było formą instrumentalu sg. (zob. [Trautmann 1910, 418; Schmalstieg 1974, 72, tu ze znakiem zapytania]).

²¹ Co do tej zmiany por. *malnikiku* 113₁₄ NP 'dzieci' (*šlai guriñai mal=nikiku*) < */malnikiki/ < */malnikikai/. W synonimicznej formie *malnikai* 47₁₀ 'dzieci' końcówka NP ukazuje się jako *-ai* mimo sąsiedztwa takiej samej spółgłoski welamej.

²² W III jest w sumie 11 zapisów form zależnych rzeczownika *semmē*. Pozioma kreska w żadnym z nich się nie powtarza, za to postgeminacja jest cechą 9 zapisów, por. AS *semmien* 8x, *semnan* 1x.

4.4. Nom. sg. ordinaliów i przymiotników (imiesłowów) rodzaju żeńskiego

4.4.1. *antrā* 49₁₃ 'druga', czyt. [antrai]²³. Brak wariantu <antrai>. Występuje w zwrocie *Stai Antrā Maddla* 'Die Ander Bitte', który jest poprzedzony przez *Stai Pirmoi Maddla* 47₁₄ 'Die Erste Bitte'. Za lekcją [antrai] przemawia obecność dyftongu zarówno w *pirmoi* <*/pirmai/, jak i w dalszych ordinaliach użytych w tej samej formule: *tirt[a]i* 'trzecia', *uschtai* 'szósta' i *septmai* 'siódma' (zob. § 4.4.2).

4.4.2. *piencktā* 53₁₉ 'piąta', czyt. [p'inktai]²⁴. Brak wariantu <piencktai>. Por. zwrot *Stai Piencktā Maddla* 53₁₉ 'Die Fuenffte Bitte'. Po nim następują zwroty paralelne: *Stai Vjchtai Maddla* 55₁₃ 'Die Sechste Bitte' i *Stai Septmai Maddla* 57₁ 'Die Siebende Bitte', w których ordinałe zapisano z zakończeniem rozwiniętym <-ai>.

4.4.3. *imtā* 101₂₁ 'wzięta', czyt. [imtai]. Brak wariantu <imtai>. Postulowane [imtai] jest zgodne co do końcówki z serią nominatiwów żeńskich na <-ai>: *poklūsmi*, *rikijskai*, *swintai* (§ 2.4)²⁵.

4.4.4. *aulasē* 97₁₄ 'umarta', czyt. [aulausei], z *[aulausi], co z kontrakcją */aul'a:vusi/ :: inf. *aulāut*. Por. imiesłów lit. *nusilióvusi* od *nusiliáuti* (dial.) 'umrzeć'. Jedynym porównywalnym zapisem przymiotnikowym z <-ei> jest *niebwinūtei* 103₁₄ 'vnstrefflich, nienaganna'. W rzeczowniku por. *semme* obok *peisālei* (§ 4.3.2).

4.5. Nom. sg. rzeczowników rodzaju nijakiego

4.5.1. Formy oboczne na <-ā> lub <-ai>:

mensā 101₁₉ 'ciało', czyt. [mensai]

(*nousā*) *mensai* 55₁₉ '(nasze) ciało'

Por. przyp. 10 oraz NS n. *idai* lub *istai* 'jedzenie' (§ 2.5).

4.6. Nom. pl. rzeczowników

4.6.1. Formy oboczne na <-ā> lub <-ai>:

stai preibillsnā 61₇ 'obietnice'

stai preibillsnai 61₆ ts.

²³ Kreska jako akcentogram pojawia się w AS *āntran* i w złożeniu *āntersgimsennien* AS 'widergeburt, odrodzenie'.

²⁴ Ze zmianą *enC > inC z */penkta:/, zob. przypis 37. — Miejsce akcentu wskazuje zdwojenie <ck>. Por. fakt, że użycie akcentogramu kreski w NS m. *piēnts* 'piąty' (:: lit. *peñktas*) pociąga za sobą b r a k zdwojenia litery <cc>.

²⁵ Naszym lekcjom z [-ai] i [-ei] odpowiadają u Schmalstiegga [1974]: s. 108 /antra:/, s. 109 /penkta:/, s. 168 /imta/ (z krótkim -a!), s. 177 /aulavusi:/. — Mažiulis [1981] daje tylko dwa odczyty: s. 302 [penkta:], s. 293 [aul'avuse:].

W obu wypadkach kreskowane <̃> jest akcentogramem, czyt. [preibil'i:snai].

4.7. Nom. sg. f. rodzajnika określonego

4.7.1. Formy oboczne na <-ã> lub <-ai>:

stā (grikausna) 65₇, czyt. [stai] 'die (Beicht)'
stai (grikausna) 65₈ ts.

4.8. Nom. sg. f. rodzajnika nieokreślonego

4.8.1. Forma wyłączna na <-ã>:

ainā crixtisnā 61₂₁ 'ein tauffe', czyt. [ainai kriksti:snai].

4.8.2. Prócz tego *naiinā* 2x 'keine', czyt. [ni-ainai], por.:

naiinā crixtisna 61₂₀ 'kein tauff' (zob. § 4.8.1)
naiinā aucktimmisikai 89₁₈ 'kein Obrigkeit'

4.9. Possessiva

Possessivum nieodmienne:

4.9.1. Formy oboczne na <-ã> lub <-ai>:

iousā 93₉ 'wasz', czyt. [jousai]: *iousā madlisna* 'ewer Gebet'
iousai siras 95₁₀ 'ewers hertzen'

4.9.2. Forma wyłączna na <-ã>:

nousā 55₁₉ 'nasze', czyt. [nousai]: *nousā mensai* 'vnser Fleisch'.

Possessivum odmienne:

4.9.3. Forma wyłączna na <-ã>:

twaiā 79₂₅ 'twoja', czyt. [tvajai]: *twaiā seilisku* 'dein andacht'

4.10. Adverbium

4.10.1. Formy oboczne na <-ã> lub <-ai>:

sausā 119₁₇ 'sucho', czyt. [sausai]
sausai 121₇ ts.

4.11. Przyimek

4.11.1. Formy oboczne na <-ē> lub <-ei>, <-ēi>:

prē 113₃ 'do', czyt. [prei]: *prēmien perēit* 'do mnie przyjść'²⁶
prei lub *prēi* — zaświadczone wiele razy.

4.12. Partykuła

4.12.1. Formy oboczne na <-ã> lub <-ai>:

kāgi 51₅ 'wie, jak', czyt. [kaigi]
kaigi 5x (obok *kāigi* 40x) ts.

²⁶ Dotychczas uważano jednokrotne *prē* za błąd druku zam. <prēi> [por. Trautmann 1910, 409]. Co do kreski w zapisie *prēi* zob. wyżej przyp. 14 i 15.

5. Sytuacje tekstowe, w jakich pojawia się abrewiatura końcowego dyftongu

5.1. Dość częste są formy na <ā, -ē> wewnątrz wiersza przed znakiem interpunkcyjnym pochyłej kreski lub przed kropką, por.:

5.1.1. *aulausē*/ 97₁₄; *billāts*/ 75₄, 75₉, 105₂₅, 113₂; *billē*/ 63₂₄, 77₇; *druwē*/ 61₅; *Druwē*/ 77₁₇; *enwackē*/ 85₅; *gallū*/ 103₂₂; *kaltzā*/ 77₇; *Crixitsnā*/ 61₂₁; *milē*/ 103₁₆; *perstallē*/ 87₇, 89₇; *postāi*/ 75₂; *seggē*/ 89₁₃; *stallē*/ 77₂; *au=schaudē*. 61₁₈₋₁₉.

5.1.2. Stosunkowo rzadsze są skróty na końcu wiersza: *maitā* 103₁₈; *quoitē* 57₁₉; *sausā* 119₁₇.

5.1.3. Na końcu wiersza przed znakiem interpunkcyjnym: *billē*. 111₆; *ettrāi*/ 99₂₀; *kelsāi*. 61₆.

5.2. Rozkład skróceń na poszczególnych stronach nie jest równomier-ny. Na kilku stronach stwierdza się wyraźne skupienie abrewiatur:

na s. 61 jest ich siedem: *druwē*, *preibil*=*līsnā*, *billē*, *druwē*, *auschaudē*, *ainā* *Crixitsnā*;

na s. 89 sześć: *perstallē*, *budē*, *seggē*, *ni*=*ainā*, *aucktimmiskū*, *stallē*;

na s. 103 cztery: *milē*, *dergē-uns*, *maitā*, *gallū*;

na s. 75 mamy 2x <ā> wewnętrzne i 2x <ā> końcowe: *billāts* 2x, *etwerpsnā* 2x.

Na innych stronach pojawiają się pojedyncze przykłady, por. s. 87 *perstallē*, 91 *paskulē*, 93 *billē*.

5.3. Forma skrócona następuje po rozwiniętej:

signai + *billāts*

bhe Deius signai tennans / *bhe billāts prēidins* 105₂₄ n. 'Vnd Gott Jegnēt sie / vnd sprach zu jnen'

widdai + *postāi* + *billāts*

Jefus Jtan widdai / *postai tans ni quāitings bhe billāts prei tennans* 113₂ n. 'Jefus Jaha / ward Er vnwillig / vnd sprach zu jnen'

5.4. Forma skrócona poprzedza formę rozwiniętą:

ni=*ainā* *aucktimifikai* 89₁₈ 'kein Obrigkeit'

5.5. Dwie formy skrócone stoją obok siebie:

druwē + *dwigubbū*

kas adder steimans wirdans ni Druwē / *adder dwigubbū* 77₁₇ 'Wer aber diefen Worten nicht Gleubet /oder zweyffelt'

poglabū + *abs[ignā]*

tans poglabūdins ... bhe eb[fi]gnādins 113, 'Er hertzete sie ... vnd Se-
genet sie'

dergē-uns + maitā

fwaian fubban menfan dergēuns / Schläits tans maitā stan 103₁₈ 'sein
eigen fleisch gehaffet / Sonder er neeret es'

ainā Crixitsnā / 61₂₁ 'ein tauffe'

5.6. Trzy formy skrócone stoją obok siebie:

noufā + popaikā + perweddā

Noſtan / kai mans ... ſtai ſwitai bhe noufā menſai ni popaikā bhe perweddā
en nidruwien 55₁₈ n. 'Auff das vnns ... die Welt vnnd vnſer Fleiſch / nicht
betriege vnnd verfuere / inn mißglauben'

6. Konsekwencje rozwiązania abrewiatury dla opisu gramatycznego

6.0. Jak widać z przedłożonego materiału, hipoteza o abrewiaturze dyftongów końcowych ma dostateczne oparcie faktyczne. W stosunku do rozmiarów korpusu pruskiego dubletów <-ā> :: <-ai> itp. jest wystarczająco wiele, by uznać to świadectwo tekstowe za dowód sam w sobie. Aby jednak ugruntować naszą hipotezę, zwrócimy teraz uwagę na pewne argumenty z zakresu pruskiej struktury językowej, które pozytywnie weryfikują lekcje <-ā> jako [-ai], <-ē> jako [-ei] itp. Argumenty te należą do czterech dziedzin: a) akcentografii²⁷, b) fonetyki historycznej, c) morfologii werbalnej i d) morfologii nominalnej.

6.1. Akcentografia

6.1.1. Przykład *stai preibillisnā* 61₇, NP 'obietnice' pokazuje użycie dwóch poziomych kresek. O tym, że tylko pierwsza z nich jest znakiem akcentograficznym, świadczy oboczna pisownia *stai preibillisnai* 61₆ ts., gdzie <i̇> jest niewątpliwym akcentogramem²⁸, zdwojenie <ill> sygnalizuje krótkość sylaby przedakcentowej²⁹ i gdzie zakończenie wyrazu napisano w postaci nieskróconej -ai (por. paralelne formy NP na -ai w § 2.6). Wynika z tego, że kreskowane <-ā> w *preibillisnā* 61₇ spełnia funkcję inną niżeli akcentograficzna. Przypuszczamy, że to kreskowane <-ā> jest

²⁷ Wyphywające z akcentografii wnioski co do miejsca akcentu będziemy w miarę możliwości kontrolowali poprzez porównanie z akcentuacją odpowiednich leksemów litewskich.

²⁸ Chodzi tu o derywat czasownika *billitwei* 'mówić', paralelne do *billisna* GP 'powiedzenie'. Co do pozycji akcentu wskazanej kreskowanym <i̇> por. paralelne formacje na -isna-: *auschaidisnan* ob. *ausaudisnan* AS 'Treu, Hoffnung' od *auschaiditwei* 'vertrauen'; *nadruwisnan* AS 'Hoffnung' od *druwit* 'glauben'

²⁹ Podobnie <urr> w *turritwei* = [tur'i:tvei] lit. *turėti*; <ell> w *dellikans* AP = [del'i:kans] :: lit. *dalykūs*.

abrewiaturą dyftongu *-ai*, tego właśnie, który widać w oboczniku graficznym *preibillisnai* 61₆. Przypuszczenie to potwierdza pisownia *ainā crixtisnā* 61₂₁ 'ein tauffe', która jest wymienna z *stai crixtisnai* 59₇, 61₂ 'die Tauffe'³⁰ (por. paralelne formy NS f: na *-ai* w § 2.3).

6.1.1.1. Jest prawdopodobne, że podobna interpretacja dwu poziomych kresek ma zastosowanie także do DS *teikūsñā* 39₁₇, który ukazuje się w zwrocie przymkowym *esse stan Teikiññā* 'von der Schoepfung'. Proponowana lekcja: [teik'u:snai]. Podczas gdy <-ü-> jest akcentogramem, to <-ā-> wyraża końcówkę DS *-ai*, taką mianowicie, która wynikała z denazalizacji *-an*, wykładnika typowego dla DS i AS. Por. DS (en) *teikūñan* 17₂₀ i AS (waiian) *teikūñan* 109₁₃. DS *-ai* <-an rządzony przez przymek *esse* ma paralelę w *esse tennan fubbai* 49₁₆ 'z siebie samej' (obok tego z *-an*: *esse Deiwan fubban* 65₁₁ 'von Gott felbs')³¹.

6.1.2. W tradycyjnym ujęciu wszystkie zapisy z <-ā, -ē> miałyby opiewać na wyrazy akcentujące wygłosową samogłoskę długą (por. [Trautmann 1910, 186] i wyżej przyp. 9). Pogląd ten można zakwestionować ze stanowiska porównania akcentologicznego prusko-litewskiego. Pewne kreskowane formy pruskie są odpowiednikami litewskich form a k u t o w a n y c h, czyli akcentowanych na pierwiastku. Są to *milē* lit. *mīli* 'kocha', *aulausē* (Inf *aulāut!*) :: lit. *liāutis* 'prześcąć', *nousā* lit. *mūsu* 'nasz', *iousā* :: lit. *jūsū* 'wasz'³². Kto wierzy w wartość diagnostyczną porównania litewskiego, ten nie może nie podać w wątpliwość rzekomo akcentograficznej funkcji końcowych kresek w wymienionych przykładach. Patrząc z drugiej strony, należy podkreślić, że nasze odczyty [m'i:lei] (nie [mi:l'e:]), [aul'ausei] (nie [aulaus'e:]), [n'u:sai] (nie [nu:s'a:]) i [j'u:sai] (nie [ju:s'a:]) przywracają zasadniczą zgodność prusko-litewską w danym typie akcentowym.

6.1.3. Wiadomo, że w wyrazach dwu- i trójzgłoskowych z d w o j e n i e s p ó ł g ł o s k i jest stosowane jako wskaźnik miejsca akcentu na

³⁰ Ciekawe, że Trautmann [1910, 410] każe czytać zakończenie *snā* w *preibillisnā* 61₇ jako *-snai*. Nie jest on jednak konsekwentny, gdy poprawia *ainā crixtisnā* na *crixtisna* ["durch vorausgehendes *ainā* im Druck veranlaßt"], jakkolwiek i ten rzeczownik ma dublet graficzny z *-ai*, por. *stai crixtisnai* 2x (§ 4.3.1).

³¹ Dla ugruntowania lekcji [teik'u:snai] przytoczymy inne zwroty przymkowe z DS na *-ai* <-an: *en stefnu wirdai* 'im Wort' obok *en fwaiañfmu wirdan* 'in 'seinem Wort'; *en schläitñkai* obok *en schläitñkan* 'in fonderheit'; *fēn-packai* 'sicher' ('ze spokojem') obok *en Packan* 'im Friede'

³² Brak specjalnego znaku akcentowego dla sylaby początkowej tłumaczy się w tych wypadkach zgodnością warunków pruskich z warunkami, które były właściwe dla akcentuacji wyrazów niemieckich.

poprzedzającej samogłosce krótkiej [zob. Rysiewicz 1940: 101³³, 136n.; Smoczyński 1990, 183]. Otóż warto zauważyć, że zapisy takie, jak *gallū*, *widdewū*, *sem̄mē*, *pienck̄tā*, *billā*, *billē*, *enwackē*, *paskollē*, *perweddā*, *stallā*, *weddē*, *dwigubbū* są osobliwe przez to, że zawierają *j e d n o c z e ś n i e* a) zdwojoną literę spółgłoskową i b) kreskę nad samogłoskę końcową. Pisownia taka otwiera więc pytanie, co uznać za akcentogram? Zdwojenie czy też kreskę? W tym miejscu pruteniści, zgola nie krępując się wymaganiami filologii, sięgają od razu do porównania zewnętrznego, mianowicie z językiem litewskim. Zestawiwszy np. *gallū* 'głowa' z lit. *galvā*, *pienck̄tā* 'pięta' z lit. *penktā* itd., wprowadzają stąd uogólnienie, jakoby *k a ż d a* kreska w wymienionych konstelacjach była wskaźnikiem miejsca akcentu pruskiego. W konsekwencji postuluje się takie lekcje jak *sem̄mē* = [zem'e:], *perweddā* = [perved'a:], *weddē* = [ved'e:] itp. Kłopot w tym, że postulowane akcentuacje pruskie w rażący sposób odbiegają od akcentuacji morfologicznie dokładnych odpowiedników litewskich. Por. formy lit. *žėmė*, *vėda*, *vėdė*, których końcówka nigdy nie jest akcentowana. Dalej: rzekomo długi wokalizm sufiksu w [perved'a:]³⁴ (pis. *perweddā*) stoi w sprzeczności z krótkim [a] końcowym w lit. *prāveda* (*pāvėda*, *vėda* :: *vedū*, *vėsti*).

6.1.3.1. Nasze ujęcie jest odmienne w tym, że nie uważamy zestawień typu *gallū* :: *galvā*, *pienck̄tā* :: *penktā* za materiał miarodajny dla ustalenia akcentuacji pruskich. Uznając zdwojenie spółgłoskowe za stały wskaźnik miejsca akcentu, z góry wykluczamy kreskowanie końcowych samogłosek jako zabieg akcentograficzny. W zapisach *gallū*, *widdewū*, *sem̄mē*, *pienck̄tā*, *billā*, *billē*, *stallā*, *weddē* widzimy formy akcentowane na sylabie *p o c z ą t k o w e j*, zaś w *enwackē*, *paskollē*, *perweddā*, *dwigubbū* formy akcentowane na sylabie *w e w n ę t r z n e j*. W naszym rozumieniu *sem̄mē* = [z'emei] jest tak samo barytoniczne jak lit. *žėmė*, zaś germanizm *widdewū* = [v'idevui] < **widdewai* nie odchyła się od niemieckiego wzoru akcentowego, tj. *w'id(e)we*. Za barytoniczne i zgodne z akcentuacją litewską uważamy również *w s z e l k i e* formy werbalne 3 osoby, por. np. *billā* = [b'ilai], *billē* = [b'ilei], *weddē* = [v'edei] (do lit. *vėdė*, zob. § 6.3.2.3).

³³ "Ad indicare la brevità della vocale accentata incontriamo nell'Enchiridion il raddoppiamento della consonante che succede alla vocale accentata: *buttan* n. sg. neutr. lit. *būtas* "casa"; *enmigguns* part. perf. att. : lit. *įmigęs* "adornato"."

³⁴ Tak Mažiulis ([1981, 314] s.v. *suvedžiõn̄*). Z kolei Schmalstieg [1974, 173] czyta /pervedá/, czyli bierze kreskę za znak akcentowy na końcowej krótkiej (!). Podobnie postępuje on przy *billā* = /bilá/ [Ibid., 173], natomiast dla wariantu *billē* nie podaje lekcji.

6.1.4. W pewnych wypadkach akcentuacja pruska odchyła się od litewskiej³⁵. Najistotniejsze odstępstwo polega na tym, że formy pruskie pokazują niekiedy b a r y t o n e z ę w przeciwieństwie do odpowiedników litewskich, które są oksytoniczne. Por. następujące zestawienie form fleksyjnych:

NS m. *soūns* 'syn' < */s'u:ns/ :: lit. *sūnūs*;
preitlāngus 'łagodny' :: lit. *prielankūs*;
rāms 'spokojny' < *r'amVs :: lit. *ramūs*;
sparts 'silny' < *sp'artVs :: lit. *spartūs*
 NS f. *tickra* = [t'ikra] 'prawdziwa' :: lit. *tikrà*;
wissa = [v'isa] 'cała' :: lit. *visà*
 NS f. *duckti* = [d'ukti] 'córka' :: lit. *duktė*
 GS f. *ālgas* = [algas] 'zapłaty' :: lit. *algōs*
 AP *pirstans* = [p'irstans] 'palce' :: lit. *pirštūs*;
dellikans = [del'i:kans] 'artykuły (wiary)' :: lit. *dalykūs*;
kittans = [k'itans] 'innych' :: lit. *kitūs*;
rānkans = [r'ankans] 'ręce' :: lit. *rankās*;
āusins = [ausins] 'uszy' :: lit. *ausis*;
ackins = [akins] 'oczy' :: lit. *akis*.

Trzeba zauważyć, że hipoteza o abrewiaturze dyftongu dostarcza nam lekcji, które potwierdzają obecność form w t ó r n i e barytonicznych, rozszerzających wyżej zestawioną listę. Tak np. NS f. *gallū* 'głowa', przeczytane jako [g'alui]³⁶ (z *g'alvui < *g'alvai), kontrastuje z oksytonicznym odpowiednikiem lit. *galvā*. Tak samo w wypadku NS f. *pienctā* = [p'inktai] < *p'enktai³⁷ lit. *penktā*, gdzie akcent został wskazany postgeminacją <ck>, stwierdza się uogólnienie barytonezy z masculinum na femininum³⁸.

³⁵ Abstrahujemy w tej chwili od intonacji, której istnienia nie da się na podstawie pisowni pruskiej udowodnić. Por. słabo ugruntowane wywody Trautmanna [1910, 185n.] na temat rzekomego akutu pruskiego. Pogląd Trautmanna bezkrytycznie propaguje dziś Derksen [1996, passim; 1997].

³⁶ Por. akcentograficzne <|> w *gallintwei* 'zabi(ja)ć' = [g'alintvei], co pod względem akcentowym jest zgodne z odpowiednikiem lit. *žmudzkinmūgālinti* ts.

³⁷ Lekcja nasza uwzględniła charakterystyczną dla języka pruskiego zmianę *ē* w *i* przed tautosylabiczną spółgłoską nosową, por. np. *senrinka* :: lit. *sūrenka*, *swintina* :: lit. *švėntina* (*swints* :: *šveintas*), zob. komplet przykładów w [Smoczyński 1989a, 99–101].

³⁸ W alternatywnej notacji *piēncs* = [p'inkts] (lit. *peñktas*) postgeminację zastępuje kreska i w konsekwencji tego pisze się <c>, nie <ck>. — Por. wymienne stosowanie postgeminacji i kreski jako wskaźników miejsca akcentu w notacjach: *drucktai* albo *druk̄tai*; *ranctwey* albo *rānc̄twei*; *pikullan* (AS), *pikullis* (GS) albo *pickūls*; *muttin* albo *mūt̄in*.

6.2. Fonetyka historyczna

6.2.1. Tradycyjne ujęcie <-ā, -ē> jako oznaczeń podakcentowych długości jest równoznaczne z założeniem bardzo archaicznego stanu fonetycznego w wygłosie pruskim, stanu starszego niżeli poświadczony w języku litewskim³⁹. Trzeba więc zauważyć, że ujęcie to stoi w jawnej sprzeczności z radykalnymi innowacjami, które obserwuje się w wygłosie wyrazu pruskiego. Innowacjami tymi są: *a*) synkopa samogłosek krótkich (typ *wijrs* :: lit. *výras*; *deiws* :: lit. *diēvas*; *soūns* :: lit. *sūnūs*), *b*) skrócenie samogłosek długich (*mūti* < */mu:ti:/ < */ma:te:⁴⁰, *c*) apokopa samogłosek krótkich (por. inf. -*t*: *dāt/dat* 'dać' lit. *dúoti*, tot. *dār*; 3 sg. atemat. *dāst/dast* 'daje; pozwala' stlit. *duosti*; *wīrst* 'wird' < */virsta/), *d*) apokopa sylaby końcowej krótkiej (np. *schlūsi* III 'służyć' < */šluc:zija/ :: stlit. *šlūžija* albo *slūžija*), *e*) apokopa samogłoski długiej (np. *billai* 'mówić' < */bila:ja:/ lit. *bylōjo*). Widać z tego, że innowacje w wygłosie pruskim są co do swego charakteru bliskie traktowaniu lotewskiemu, i stoją one w wyraźnym kontraście do umiarkowanych zmian, jakie dotknęły wygłos litewski (zachodnio-auksztajcki).

6.2.2. Proponowane dotąd lekcje z podakcentowym [-e:], takie jak [zem'e:] dla *semmē*, [bil'e:] dla *billē*, [ved'e:] dla *weddē*, popadają w konflikt z prawem zmiany głosowej prałt. */e:/ > prus. /i:/. Przede wszystkim trzeba tu stwierdzić, że zmiana */e:/ > /i:/, bodaj najbardziej charakterystyczna innowacja wokalizmu pruskiego, nie była w żaden sposób ograniczana pozycją akcentu. Por. *a*) dla wygłosu otwartego: *duckti* 'córka' lit. *duktē* jak *mūti* 'matka' :: lit. *mótē*; *supūni* 'kobieta' stlit. *žiūpōnē* 'pani'; *pertraūki* 'zamknął' lit. *patrāukē* 'pociągnął', *pērtraukē* 'przeciągnął', *b*) dla wygłosu zamkniętego: *turīt* 'mieć' lit. *turēti*; *endeirīt* 'spoglądać' < */andi:r'e:t/ lit. *dyrēti* 'wpatrywać się'; *milliji* 'miłować' = [mi:l'i:t] :: lit. *mylētī*⁴¹.

Gdyby w prapruskim wygłosie istotnie stało akcentowane **-ē*, to w katechizmach wydałoby ono z pewnością refleks <-i>, por. wyżej punkt *a*). Ten, kto opowiada się za lekcją *semmē* = [zem'e:], winien pokazać, w jaki to sposób zmiana **-ē* w *-ī* jest blokowana rzekomą akcją akcentu, a także odpowiedzieć na pytanie, dlaczego w Ench. współhistnieją grafie typu *billē* i *billei* (3 os.) albo *semmē* i *peisālei* (NS f.), a nie ma w ogóle grafii typu <billi> ani <semmi> (zupełny brak kreskowanej litery *i* na końcu wyrazu!).

³⁹ Por. przytoczenie z Trautmanna [1910, 186] w przypisie 9.

⁴⁰ Trautmann [1910, 198] twierdzi, że skrót ten dotyczy tylko długości nieakcentowanych. Naszym zdaniem relewancją czynnika akcentowego stoi tu pod znakiem zapytania.

⁴¹ Dla śródgłosu por. *turritwei* :: lit. *turēti*; *endyrūtwei* :: lit. *dyrēti* ('wpatrywać się'); *absergtsnan* lit. *sergēti*; *gidan* :: lit. *gēda*; *swirins* lit. *žvērīs*; *ist*, *iduns*, *ideiti* lit. *ēsti*, *ēda*; *idis*, *idin* :: lit. *ēdis* (zob. też [Trautmann 1910, 186]).

Proponując lekcję [-ei] dla <ē>, eliminujemy podstawę hipotezy o [-e:], które rzekomo dlatego nie ulegało zwężeniu w [-i:], że stało w pozycji podakcentowej.

6.2.2.1. Wygłosowy dyftong w formach typu *semme* = [z'emei] i *budē* = [budei] proponujemy ująć jako produkt fakultatywnej dyftongizacji starszego *-i, częścią długiego (jak w */z'emi:/) a częścią krótkiego (jak w */budi/). Zob. o tym §§ 6.3.2 i 6.4.1.

Dalsze uwagi dotyczą kilku form na <ē> i <ā>, które dotąd — jedynie z powodu ich niezwykłej grafii — odrywano od odpowiedników litewskich. Również tutaj hipoteza końcowego dyftongu pozwala ustawić pewne szczegółowe zbieżności morfologiczne prusko-litewskie.

6.3. Morfologia werbalna

6.3.1. Praesens

6.3.1.1. Jeśli praes. *budē* 89₁₁ 'czuwają' przeczytamy *budei*, to będziemy je mogli utożsamić z lit. *būdi* ts. (inf. *budėti*), mianowicie przy uwzględnieniu faktu, że praprus. **budi* uległo fakultatywnej dyftongizacji w **budei*. Sponowane **budei* tak się ma do lit. *būdi* jak prus. *turei* (14x) 'ma, winien' do lit. *tūri* (inf. *turėti*) i jak prus. *mennei* DS 'mir, mi' do slit. *mami*⁴².

6.3.1.2. Lekcja praes. *druwē* 'wierzy' jako [dr'uvei] (iloczas [u] pozostaje niejasny) ma tę zaletę, że włącza daną formę do całej serii prezentiw na -ei (§ 2.1). Ponieważ stoją one przy inf. na -īt (*druwīt* itp.), wolno przyjąć wywód fonetyczny [dr'uvei] z */dr'uvi/ < */dr'uvija/ (dyftongizacja -i następuje po apokopie zakończenia -ja). W ten sam sposób dadzą się ująć też inne zapisy 3 os. z abrewiaturą <ē>: *billē* 'mówi' = [b'i-lei] < *[b'ili], por. pisownię *billi* ts. (inf. *billit*); *enwackē* 'wzywają' = [env'akei], por. *enwackēimai* 'wzywamy' (inf. *wackīrwei*). Ponieważ formy 1-2 os. pluralis są zawsze derywatami od formy 3 os., więc zapisy *druwē-mai* 'wierzymy', *druwē-tei* 'wierzycie' uznamy za oparte o *druwē*, mianowicie w sensie u o g ó l n i e n i a w nich znaku abrewiacyjnego <ē> używanego przed pauzą, i odczytamy je [dr'uveimai], [dr'uveitei]. Por. 1 pl. *waidlei-mai* 'odprawiamy czary' i *enwackēi-mai* 'wzywamy'⁴³.

⁴² Są też intrapruskie alternacje -ei :: -i, np. *turei turri*, *kirdei-ti* :: *kirdi-mai*, *segei-ty* 1 :: *seggi-tei* III. Przykłady na dyftongizację krótkiego *-i w *-ei zebrano w osobnym artykule [Smoczyński 1989b, 137–138].

⁴³ Co do kreski w <ēi> zob. przypis 14–15. Por. jeszcze 1 pl. *quoitā-mai* 'chcemy' obok 2 pl. *quoitē-mai* 'chcecie' Pluralia te opierają się o alternatywne formy 3 os.: *quoitā* = [kvoitai] albo *quoitē* = [kvoitei], obie pochodzące od */kvaiti/ < */kvaitija/, inf. */kvaiti:t/ (por. *quoiti-lai-si* 'obyś zechciał').

W rezultacie takiego ujęcia nie ma w koniugacji pruskiej miejsca dla kategorii praesentiów na *-ēja-, które rzekomo nie dopuszczały zmiany *ē > i, a w 3 os. miały skracać *-ēja do <-ē>⁴⁴.

6.3.2. Praeteritum

6.3.2.1. Praeteritum takie jak *pertraūki* 'zamknął (*zaciągnął)' różni się od lit. *pértraukė*, *tráukė* jedynie zwężeniem /e:/ w /i:/ (> /i/?). Tak samo różni się *ymmi(ts)* I 'wziął' w stosunku do lit. *ėmė* ts. (starsze *imė?). Tymczasem *ymmei(ts)* II < */ime:/, które jest alternantem *ymmi(ts)* I, upewnia nas co do tego, że /i:/ pochodzące ze starszego /e:/ ulegało takiej samej dyftongizacji w -ei jak krótkie -i (zob. § 6.3.1). Skutkiem tego wolno nam w klasie praeteritum na *-ē- oczekiwać obok form na -i (*pertraūki*) także form z zakończeniem dyftongicznym -ai lub -ei.

6.3.2.2. Pierwsza z takich form dyftongicznych to *driāudai* 111₂₂ 'wzbraniał'⁴⁵, pochodzące z */dr'audi:/ < */dr'aude:/. Forma prapruska musiała być zgodna z lit. *draudė* (inf. *draūsi* 'zabraniać'). Następne praet. na -ai to *endeirā* i być może **kurā* (§ 4.2.2).

6.3.2.3. Dwa dalsze praeterita ukazują się z zakończeniem <-ē>: *weddē* 101₁₇ 'przywiódł', *ismigē* 101₁₃ 'zasnął, usnął'. Rozwiązanie <-ē> w -ei otwiera drogę do identyfikacji *weddē* = [v'edei] z lit. *vėdė*, mianowicie przez ogniwa pośrednie: praprus. */v'ede:/ > */v'edi:/*⁴⁶. *ismigē* = [ismigei] pozostaje na uboczku, ponieważ zakłada sufixs preteritalny *-ē- (> i > ei), który różni się od *-ā- w lit. *išmigo*, *užmigo*⁴⁷.

6.3.2.4. Praeteritum *billā(ts)* 'mówił (on)' jest graficznym wariantem *billai* 'mówił', wobec tego otrzymuje lekcję [b'ilait]. *billē* 'hies, nazywał' = [b'ilei] pokazuje -ei jako alternant (graficzny albo fonetyczny) do -ai, por. *billai* 'mówiłem'⁴⁸. Trzy te zapisy: *billai*, *billā* i *billē*, odzwierciedlają /b'ilai/ jako rezultat apokopowania praformy */bila:ja:/. por. lit.

⁴⁴ Zob. W.P. Schmid [1963, 26]. — Naszym zdaniem, bezpośrednim skutkiem zmiany głosowej *ē > i było w koniugacji z l a n i e się klasy koniugacyjnej *ēti, *-ēja z klasą *-iti, *-ija (wtórne praes. -i lub -ei/-ai). Zob. w tym duchu też Ostrowski [1994].

⁴⁵ Najprawdopodobniej błąd składacza zamiast **trāudai*, por. <draud> w *nidraudieiti flėimans* 113; 'nie wzbraniajcie im'. Zbędną literę <i> widać też w *perdāifan* 69₁₇ (obok tego *perdāifai* 32₁₉).

⁴⁶ Schmalstieg [1974, 161] waha się tutaj między fonemizacją /vede:/ albo /vede:/ i wciąga do rozważań nawet aoryst scs. vede 'prowadził'.

⁴⁷ Wymienione przykłady przeczą twierdzeniu J. Endzelina, jakoby 'i < *ē netiek diftongizėts' [Endzelins 1943, § 12]. To samo twierdził wcześniej N. van Wijk [1918, V, uw. 31].

⁴⁸ Por. oboczność zakończeń w praes. *engaunei* :: *engauai* 'dostaje' oraz przypis 4.

dial. *miegój* < *miegójo* 'spał' (do *miegóti*). Dalsze warianty tego praeteritum, mianowicie *billa* III, *byla(czt)* II, *bela(ts)* I 'mówił', świadczą być może o alternatywnej apokopie, która odcięła całe zakończenie /ja:/ prapromy */bila:ja:/, por. apokopę w formie lit. dial. *miegó* < *miegójo* 'spał' (do *miegóti*).

6.4. Morfologia nominalna

6.4.1. NS *semme*⁴⁹ stoi obok AS *semmien* 9x, *semmin*, *semman*. Brak kreski w zapisie form zależnych oraz brak wariantu litewskiego **žemė* przemawiają za barytoneżą tego rzeczownika: [z'emei], AS [z'emðn]. Por. równoległy stosunek lit. *žėmė* :: *žėmę*. Litewskiemu -ė odpowiada w pruskim częścią /i:/⁵⁰, a częścią refleksu zdyftongizowany [ei], zob. § 6.3.2. Wynika z tego, że dla uzgodnienia *semme* z lit. *žėmė* winniśmy przyjąć hipotezę prapruskiego */z'eme:/, które zmieniło się najpierw w *[z'emi:], a następnie w [z'emei] drogą fakultatywnej dyftongizacji. Paralełą dla [z'emei] stanowi zdyftongizowana końcówka NS f. -ei w *stai peisālei* 89₁ 'die Schrift, pismo', z *[peis'a:li:] < *[peis'a:le:] (derywat od czasownika */peis'a:t/ 'pisać').

7. Pochodzenie znaku <> jako abrewiatury końcowego dyftongu

Pozioma kreska służyła pierwotnie, zgodnie z konwencją pisma łacińskiego, za znak abrewiacyjny dla *n* lub *m* opuszczanych w pozycji po samogłosce [zob. Trautmann 1910, XXIII i 184; Mažiulis 1966, 41n.]. Sądzymy, że na gruncie ortografii pruskiej doszło do przewartościowania tego znaku abrewiacyjnego i że powodem jego reinterpretacji była innowacja fonetyczna, jaka dotknęła dyftongi nosowe typu *an* i *en* w pozycji przed pauzą. Wiadomo skądinąd, że dyftongi takie wykazują we wszystkich trzech katechizmach tendencję do przekształcenia w dyftongi ustne, odpowiednio *ai*, *ei* i że zachodzi to przede wszystkim na końcu wyrazu [zob. Smoczyński 1992]. Pamiętając o tym, wypada przypuścić, że abrewiatury <-ā>, <-ē>, <-ū>, które wcześniej stosowano w roli *suspensji* <n> przy notacji zakończeń *-an*, *-en*, *-un* (AS, NS n. oraz indeclinabilia), zostały wraz z postęпами denazalizacji *p r z e n i e s i o n e* na wygłosy *-ai*, *-ei*, które były *p r o d u k t a m i* zmiany *-an* w *-ai* oraz *-en* w *-ei*.

Trzeba przyznać, że stan rzeczy w Enchiridionie przedstawia już obraz zatarty przez późniejsze regulacje pisowniane, które nieco oddaliły się od opisanego motywu fonetycznego (fakultatywna denazalizacja sekwencji **-an*, **-en* w wygłosie). W szczególności:

⁴⁹ *beggi tou affe femmē* 105₁₆ 'Denn du bist Erde'

⁵⁰ Por. NS f. *mūti* 'matka' < */ma:te:/ :: lot. *māte*, lit. *mótė*, do czego AS *mūtin*, *mūtien* III, *mūtien* II lub *mūtin* I (postgeminacja <tt> odpowiada kresce w III).

A. Nowa abrewiatura z rzadka tylko ukazuje się w końcówkach przypadków zależnych na *-ai/-ei* < *-an/-en* (DS, AS). Por. 1) DS *esse stan Teikūfnā* 39¹⁷ 'von der Schoepfung', czyt. [teik'u:snai], zob. § 6.1.1.1; 2) DS *is Jupjai isprefnā* 45⁹ 'aus eigener Vernunft', czyt. [isprensai]¹.

B. Nowa abrewiatura występuje przy zdenalizowanej końcówce *-ai* < *-an* w NS neutrów. Por. *mensā* obok *mensai* 'das Fleisch, ciało' (§ 4.5.1), ostatecznie z **mensan*. Co do zakończenia NS n. na *-n* por. np. *buttan* 'das Haus, dom', *metan* 'das Jahr, rok', *wundan* 'das Wasser, woda', *milan* 'das Gewand, okrycie', *caulan* 'Bein, kość' (tu oboczne *kaulei* ts. < **kaulen*; wariantu z abrewiaturą **kaulē* brak).

C. Nowa abrewiatura rozpowszechniła się na rozmaite zakończenia dyftongiczne, w których dyftong n i e b y ł produktem denalizacji starszych grup *-an*, *-en*. Są to zakończenia NS f. na *-ai/-ei*, NP na *-ai*, rodzajnik *stai*, w czasowniku: formy 3 os. praes. i praet. na *-ai* i *-ei*⁵².

8. Podsumowanie

Abrewiatury <ā, -ē> są najślimiej reprezentowane w formach osobowych czasownika. Rozwiązanie tych abrewiatur w dyftongi rzuca sporo światła na niezrozumiałe dotąd stosunki alternacyjne <ā> :: <ai> i <ē> <ei> zachodzące między formami jednego gniazda etymologicznego i pozwala uporządkować na nowo formy odmiany przybierane przez czasowniki sekundarne na *-it(-)* i *-āt(-)*. W szeregu wypadków wystarczy lekcję z końcowym dyftongiem powiązać z hipotezą dyftongizacji /i/ lub /i:/ (*e:/), aby uzyskać łatwe do zaakceptowania objaśnienie praesentów albo praeteritów, które kończą się dyftongiem *-ei* albo *-ai*. — Także w zakresie nomen rozwiązanie abrewiatur odsłania nam nowe przykłady form NS zakończonych dyftongami *-ei* albo *-ai*.

⁵¹ *is isprefnā* ma dublet w postaci *sen isprefnā* 93⁶ 'mit vernunft' Dziwna pisownia <-ān> pochodzi zapewne od korektora, który zinterpretował znak abrewiacyjny <-ā> jako [an] i uwidocznili to przez dopisanie litery <n> do litery z abrewiaturą. Por. jeszcze o pisowni <-āi> i <-ēi> w przyp. 14-15.

⁵² Zakończenia takie pochodzą 1) z dyftongizacji osnów na **-i-*, bądź to pierwotnych (np. *turrei* < *turri*), bądź to apokopowanych z **-ija* (np. *milē* = [mi:lei] < **/mi:li/* < **/mi:lija/*, inf. *milijit*), 2) z apokopy typu *-ai* < **-āja* w osnowach na **-ā-* (np. *mitāi* = [mitāi] 'żywi' < **/mitā:ja/*; *peisai*, *peisāi* 'piszcie, piszą' < **/peisā:ja/*). W odniesieniu do zakończenia *-ei* należy podkreślić, że z powodu zmiany **-ē > i*, która przekształciła typ czasownikowy **-ēti*, **-ēja*, **-ējā* w **-iti*, **-ija*, **-ijā*, zakończenie *-ei* nie może być wyrowadzane z **-ējī* albo **-ējā* na drodze apokopy podobnej do *-ai* < **-ājā*, **-ājā*. Podczas gdy zakończenie 3 osoby *-ai* ma dwa źródła fonetyczne 1) apokopa **-ājā*: praes. *peisai*, praet. *postai* i 2) dyftongizacja **-i* albo **-i* < **-ē*: praes. *postānai*, praet. *driādai*, to zakończenie *-ei* wywodzi się wyłącznie z dyftongizacji starszych zakończeń **-i* (praes. *turrei*, *turrei*) albo **-i* < **-ē* (praet. *ymmei*). Abstrahujemy w tym miejscu od komplikacji, jakie wnosi do tego obrazu allografia niemiecka <-ei> :: <-ai>, por. przyp. 4.

9. Aneks: Zestawienie alfabetyczne form, w których wolno podejrzewać abrewiaturę końcowego dyftongu:

9.1. Grupa <-ā>

1 *ainā*, 1 *anrā*, 1 *biā*, 3 *billā*, 1 *cristisnā*, 1 *ebs[i]gnā*, 1 *endeirā*, 2 *etwerpsnā*, 1 *imtā*, 1 *ioušā*, 1 *ispresnā*, 1 *kaltzā*, 1 *maitā*, 1 *mensā*, 2 *niainā*, 1 *niquoitā*, 1 *noušā*, 1 *perweddā*, 1 *pienckitā*, 1 *popaikā*, 1 *preibillisnā*, 1 *sausā*, 1 *spignā*, 1 *stā*, 1 *stallā*, 1 *teikūsnā*, 1 *tannā*, 2 *tennā*, 1 *twaiā*.
Z emendacji: **kurā* (pis. *kūra*).

9.2. Grupa <-ē>

1 *auschādē*, 1 *aulausē*, 7 *billē*, 1 *budē*, 1 *dergē*, 12 *druwē*, 1 *emprikistallaē*, 1 *enwackē*, 1 *ismigē*, 2 *milē*, 1 *paskollē*, 1 *paskulē*, 2 *perstallē*, 1 *prē*, 1 *preiwackē*, 2 *quoitē*, 1 *segē*, 1 *seggē*, 1 *semmē*, 2 *stallē*, 1 *wargē*, 1 *weddē*. Z emendacji: **etwerē* (pis. *etwēre*).

9.3. Grupa <-ū>

1 *aucktimmiskū*, 1 *dwigubbū*, 1 *gallū*, 1 *poglabū*, 1 *teikū*, 1 *widdewū*.
Z emendacji: **giwū* (pis. *giwīt* i *giwu*).

BIBLIOGRAFIA

- Derksen, R. 1996: *Metatony in Baltic*, Amsterdam-Atlanta, GA.
- Derksen, R. 1997: The distribution of the Old Prussian tones, in W. Smoczyński (ed.), *Colloquium Pruthenicum Secundum*, Warszawa-Kraków (w druku).
- Endzelins, J. 1943: *Senprūšu valoda: ievads, gramatika un leksika*, Rīgā.
- Mažiulis, V. 1966: *Prūsų kalbos paminklai*, t. I, Vilnius.
- Mažiulis, V. 1981: *Prūsų kalbos paminklai*, t. II, Vilnius.
- Ostrowski, N. 1994: Die Verbalstämme im altpreußischen Enchiridion, *Linguistica Baltica*, 3, 163–176.
- Rysiewicz, Z. 1940: L'accentazione dell'antico prussiano, *Studi baltici*, 7, 88–147.
- Schmalstieg, W.R. 1974: *An Old Prussian Grammar. The Phonology and Morphology of the Three Catechisms*, University Park & London.
- Schmid, W.P. 1963: *Studien zum baltischen und indogermanischen Verbum*, Wiesbaden.
- Smoczyński, W. 1989a: *Studia balto-słowiańskie*, cz. I, Wrocław, etc.
- Smoczyński, W. 1989b: Prussiano *māim* III 107₁₅ "mir", *Baltistica*, 25(2), 134–141.
- Smoczyński, W. 1990: Zur altpreußischen Akzentographie, *Rivista di Linguistica*, 2(2), 177–199.
- Smoczyński, W. 1991a: Apr. *femmē*: Über eine unbeachtete Abreviatur, in A. Rosinas (red.), *VI Tarptautinis baltistų kongresas: Pranešimų tezės* (Vilnius, 1991 m. spalio 3-5 d.), Vilnius, 81–82.

- Smoczyński, W. 1991b: Zur Schreibung in apr. Enchiridion, II: Nochmals apr. *māim* 'mir', *Baltistica*, 27(1), 44–47.
- Smoczyński, W. 1992: Die altpreußische Entnasalisierung und ihre Folgen für die Deutung der Deklinationendungen, in W. Smoczyński and A. Holvoet (eds.), *Colloquium Pruthenicum Primum*, Warszawa, 47–83.
- Smoczyński, W. 1994: Wpływ niemiecki w deklinacji staropruskiej, in S. Dubisz & A. Nagórko (eds.), *Granice i pogranicza. Język i historia: Materiały międzynarodowej konferencji naukowej (26-28 maja)*, Warszawa, 229–239.
- Trautmann, R. 1910: *Die altpreussischen Sprachdenkmäler. Einleitung, Texte, Grammatik, Wörterbuch*, Göttingen.
- van Wijk, N. 1918: *Altpreussische Studien*, Haag.